

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

БУРЕНКОВ Віктор Миколайович

УДК: 94:323.29:316.344.42(477.63)(043.3)«193/199»

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ КЛАН СЕРЕД ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ
УРСР ТА СРСР (КІНЕЦЬ 1920-х – ПОЧАТОК 1990-х рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі новітньої історії України Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент
Штейнле Олексій Федорович,
Запорізький національний
університет, провідний науковий
співробітник навчально-наукової
лабораторії модерної історії України
та інноваційних освітніх технологій

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Іваненко Валентин Васильович,
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
професор кафедри
східноєвропейської історії

кандидат історичних наук, доцент
Кузьменко Юлія Володимирівна,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя,
доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин

Захист відбудеться 29 січня 2021 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Запорізькому національному університеті Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 1, ауд. 50.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2.

Автореферат розісланий 22 грудня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. О. Каганов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Серед ключових проблем сучасного українського суспільства важливе місце посідає діяльність неформальних олігархічних груп, які гальмують реформи, спрямовані на подолання економічної відсталості, політичної корупції та на розвиток інститутів громадянського суспільства. Це явище було отримане у спадок від Радянського Союзу. Мережі неформальних груп номенклатури, неофіційні практики та зв'язки компенсували недоліки командно-адміністративної системи і відстрочили крах забюрократизованої, недомодернізованої країни.

Після розпаду в 1991 році Радянського Союзу ситуація кардинально змінилася. У результаті розриву із союзним центром, з якого відбувалася координація майже всіма сферами життя УРСР, розпочалася короткотривала дезорганізація місцевих управлінських еліт, замкнених на Москву. Відсутність стримуючих чинників і контролю з центру стала підґрунтям до початку боротьби за перерозподіл сфер впливу між найбільш потужними регіональними елітами (київською, харківською, дніпропетровською та донецькою). Унаслідок транзиту радянських еліт, з притаманними їм політичними практиками, і входженню їх до новостворених кланово-олігархічних груп було майже повністю заблоковано модернізацію у вже незалежній Україні. На зміну тоталітарному прийшов гібридний політичний режим, що поєднував демократичний фасад із масштабною корупцією.

Ефективна боротьба з олігархічними групами вимагає ґрунтовних знань про формування і функціонування неформальних мереж серед політичних еліт. У такому контексті видається вкрай важливим дослідження особливостей розвитку і трансформації дніпропетровського партійного клану.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах держбюджетних науково-дослідних тем молодих учених Запорізького національного університету «Пропаганда та суспільна свідомість на Півдні і Сході України (1930-ті – поч. ХХІ ст.)» (№ держреєстрації 0119U000225) та «Регіональні ідентичності Півдня і Сходу України в контексті сучасної російсько-української війни» (№ держреєстрації 0116U006967).

Особистим внеском дисертанта у розробку цих тем є вивчення особливостей функціонування системи комуністичної пропаганди на Дніпропетровщині протягом 1930-х – кінець 1980-х рр., а також дослідження еволюції ідентичностей представників партійно-радянської верхівки Дніпропетровської області впродовж 1930-х – початку 1990-х рр.

Об'єктом дослідження є політична еліта Радянського Союзу 1920-х – початку 1990-х рр.

Предметом дослідження стали особливості формування та функціонування дніпропетровського клану в 1920-х – початку 1990-х рр.

Метою роботи є доведення існування неформальної управлінської групи – «дніпропетровського клану» – серед політичних еліт УРСР та СРСР, визначення специфіки її становлення та діяльності.

Для реалізації поставленої мети сформульовано такі дослідницькі завдання:

- охарактеризувати стан вивчення проблеми в історіографії, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження;
- визначити ознаки належності до дніпропетровської управлінської мережі;
- показати етапи зародження, принципи кооптації та джерела формування дніпропетровського клану в 1920-х – наприкінці 1980-х рр.;
- проаналізувати кількісний та якісний склад керівної верхівки Дніпропетровщини у 1920-х – наприкінці 1980-х рр.;
- визначити кількісний склад «дніпропетровців» серед владних еліт УРСР та СРСР у 1920-х – 1991 рр.;
- з'ясувати статус дніпропетровської управлінської мережі відносно інших управлінських мереж УРСР;
- висвітлити обсяг повноважень і функціонал представників дніпропетровського клану всередині номенклатурних еліт УРСР та СРСР.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з кінця 1920-х до початку 1990-х років. Нижня хронологічна межа пов'язується з появою і поступовим закріпленням більшовицької еліти в регіоні. Верхня – пов'язана з транзитом представників дніпропетровського клану до політичної системи незалежної України.

Територіальні межі. Оскільки дніпропетровська управлінська мережа функціонувала на трьох рівнях: регіональному, республіканському та загальносоюзному, то ми не можемо обмежитися виключно однією адміністративно-територіальною одиницею. Ключова увага дослідження приділяється Москві (загальносоюзний рівень влади), Києву (республіканський рівень влади) та Дніпропетровщині (базовий регіон для цієї управлінської мережі) з урахуванням змін адміністративно-територіального устрою.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було проведено комплексне дослідження дніпропетровської управлінської мережі 1920-х – початку 1990-х рр. Доведено існування дніпропетровського клану, як осердя клану Брежнєва. На підставі розробленої автором методики були ідентифіковані та виокремлені актори, які були нами віднесені до так званого дніпропетровського земляцтва.

Визначено, що витoki цього клану сягають періоду відновлення місцевої партійно-радянської еліти після Великого терору 1937–1938 рр. Виділення регіональної групи в окрему впливову силу відбувається в післявоєнний період і пов'язане з прізвищами найбільш впливових радянських керівників УРСР та СРСР – Леоніда Брежнєва та Володимира Щербицького. Щербицький був патроном дніпропетровської управлінської мережі в УРСР, яка, у свою чергу, була ядром «клану Брежнєва» на загальносоюзному рівні. Головними маркерами належності до клану були: 1) місце народження; 2) здобуття освіти в регіоні; 3) робота в місцевих установах; 4) родинні зв'язки; 5) підтримка тісних контактів після залишення краю. У дисертації розкрито особливості

формування і функціонування дніпропетровського клану на трьох рівнях влади: регіональному, республіканському та загальносоюзному.

Виділені наступні етапи становлення цього неформального об'єднання: перший етап (кінець 1930-х – початок 1940-х рр.) – зміна регіональних еліт; другий етап (1943 – початок 1950-х рр.) – повоєнне відновлення кадрового потенціалу місцевої партійно-радянської еліти; третій етап (1953–1964 рр.) – оформлення дніпропетровської управлінської мережі як клану; четвертий етап (1964 – початок 1970-х рр.) – захоплення «дніпропетровцями» влади на загальносоюзному та повне витіснення «варягів» на регіональному рівнях влади; п'ятий етап (1970-ті – 1982 рр.) – домінування клану серед партійно-радянських еліт УРСР та СРСР; шостий етап (1982–1991 рр.) – поступовий занепад клану. Відтворено діяльність «дніпропетровців» з ослаблення конкуруючих номенклатурних кланів (харківського на чолі з Петром Шелестом та Миколою Підгорним, донецького під керівництвом Володимира Дегтярьова, луганського під проводом Володимира Шевченка тощо). З'ясовано, що представники дніпропетровського клану у zenіті свого політичного впливу контролювали такі партійно-радянські структури, як Верховна рада УРСР, політбюро ЦК КПУ, частину міністерств УРСР, а на загальносоюзному рівні – політбюро ЦК КПРС, Раду міністрів УРСР, Міністерство внутрішніх справ СРСР, Комітет державної безпеки СРСР.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням. Усі наукові результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, одержані здобувачем особисто.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у можливості використання фактичних даних роботи у вивченні соціально-політичної історії України і Радянського Союзу, у соціологічних та політологічних дослідженнях, при підготовці біографічних довідників і словників, узагальнюючих наукових праць та шкільних підручників з історії України новітнього часу. Окрім того, результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці та викладанні спецкурсів у вищих навчальних закладах України.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету. Основні тези дисертації було апробовано під час доповідей на таких наукових форумах: XIV Міжнародна конференція «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (м. Київ, 2014 р.); «Молода наука – 2015» (м. Запоріжжя, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (м. Одеса, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми техногенної безпеки в Україні та світі (до 30-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС)» (м. Запоріжжя, 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи (Соціалістичний табір, СРСР та пострадянський простір у другій половині XX – на початку XXI ст.)» (м. Ніжин, 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Неоднозначне минуле. Радянський

спадок крізь призму модернізації (м. Київ, 2017 р.); VIII Міжнародна наукова конференція «Природа – Людина – Культура» (м. Краків, Польща, 2017 р.); «Молода наука – 2017» (м. Запоріжжя, 2017 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Х Новицькі читання» (м. Запоріжжя, 2018 р.); XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Південь України в умовах глобальних соціокультурних трансформацій: питання культурної, етнорелігійної, етнічної та національно-громадянської ідентичності» (м. Запоріжжя, 2019 р.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 1 розділ у колективній монографії, 6 статей у наукових фахових виданнях України, з них 4 – включені до міжнародних наукометричних баз, зокрема 1 стаття (у співавторстві) – у виданні, що входить до бази Web of Science, 5 публікацій у збірниках тез конференцій.

Структура дисертації обумовлена темою, метою та дослідницькими завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, 4 розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дослідження – 277 сторінок, основний текст роботи викладено на 188 сторінках, список використаних джерел та літератури включає у себе 837 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання, хронологічні й територіальні межі дослідження, наукову новизну, практичне значення дисертації, апробацію дослідження.

У **першому розділі «Історіографія проблеми, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження»**, що складається з трьох підрозділів, проведено аналіз стану наукового вивчення проблеми, описано актуалізовану базу джерел, надано характеристику теоретичному та методологічному фундаменту роботи.

Підрозділ 1.1. «Історіографія проблеми» визначає стан наукового вивчення питання існування і функціонування дніпропетровського клану, який можна схарактеризувати як недостатній.

В основу аналізу історіографії ми поклали запропонований українською історикинею Наталею Яковенко принцип конуса¹. Верхівкою цього конуса є дослідження, які безпосередньо присвячені проблематиці існування та функціонування дніпропетровського клану. На проміжному рівні цієї структури розташовуються праці, автори яких досліджували неформальні групи і неформальні відносини в середовищі партійно-радянської номенклатури СРСР. Фундаментом історіографічного аналізу є роботи біографічного характеру, на сторінках яких описані кар'єрні траєкторії і соціально-політичні портрети ключових представників дніпропетровського клану.

Роботи, присвячені дніпропетровському клану, беруть свої початки у 1960-х – 1970 роках в західній історіографії. Джоель Мозес у статті «Регіональні когорти

¹ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 374 с.

та політична мобільність в СРСР: на прикладі Дніпропетровська»² робить спробу показати позицію «дніпропетровської групи (когорти)» у тодішній політичній системі і пояснити на підставі моделі взаємовідносин «клієнт-патрон» кар'єрні успіхи вибраних ним двадцяти чотирьох «дніпропетровців». Американський учений Джон Віллертон³ приділив значну увагу вивченню системи патронажу в СРСР і, зокрема, патронажним мережам та союзам (коаліціям) безпосередньо в період правління Брежнєва. На його думку, можна говорити про п'ять впливових мереж: 1) мережа Брежнєва; 2) група Суслов-Пельше-Пономарьов; 3) харківська (українська) група під керівництвом Миколи Підгорного; 4) білоруська група; 5) московська група. Важливим кроком у дослідженні регіональних еліт УРСР є праці Орісі Кулик⁴. У 2017 році вона захистила у Стенфордському університеті дисертацію «Коли Україна управляла Росією: регіоналізм та номенклатурна політика після Сталіна, 1944–1990»⁵. У цьому дослідженні головна увага зосереджена на місцевій бюрократії Києва, Львова і Дніпропетровська та особливостях формування у цих регіонах персональних мереж.

Серед українських дослідників, які почали після 1990-х років вивчати неформальні групи в УРСР, був Валерій Васильєв⁶. На його думку, в УРСР діяли три управлінські мережі – дніпропетровська, донецька, харківська. Важливий внесок у дослідження дніпропетровської управлінської мережі зробили українські історики Віктор Крупина та Юлія Кузьменко⁷. Вони вважають, що поява таких мереж заснована на принципах земляцтва. Іншої думки дотримуються дослідники Андрій і Тетяна Портнови, які не визнають існування дніпропетровського клану, а його значення вважають перебільшеним⁸.

Різні аспекти існування неформальних груп в СРСР вивчали представники західної історіографії. Зокрема, західні дослідники першими почали аналізувати

² Moses J.C. Regional Cohorts and Political Mobility in the USSR: The Case of Dnepropetrovsk. *Soviet Union*. 1976. Vol. 3. P. 63–89.

³ Willerton J. Patronage and Politics in the USSR. New York : Cambridge University Press, 1992. 305 p. ; Willerton J.P. Clientelism in the Soviet Union: An initial examination. *Studies in Comparative Communism*. 1979. № 12 (2–3). P. 159–183. URL: [https://doi.org/10.1016/0039-3592\(79\)90004-8](https://doi.org/10.1016/0039-3592(79)90004-8). ; Willerton J. P. Patronage Networks and Coalition Building in the Brezhnev Era. *Soviet Studies*. 1987. № 39 (2). P. 175–204.

⁴ Kulick O. Soviet Military Production and the Expanding Influence of Ukrainian Regional Elites under Khrushchev and Brezhnev. *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 120–142.

⁵ Kulick, Orysia Maria. When Ukraine Ruled Russia: Regionalism and Nomenklatura Politics after Stalin, 1944–1990. Doctoral dissertation. Stanford, 2017 – Режим доступу: <https://purl.stanford.edu/zd305kn5915>.

⁶ Васильєв В.Ю. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (середина 50-х – початок 60-х рр. XX ст.). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15 (1). С. 318–331.

⁷ Крупина В.А., Кузьменко Ю.В. Номенклатурные землячества в советской Украине в 50–80-х гг. XX в. URL: http://elis.pstu.ru/index.php?a=32&pod_id=85 (дата звернення: 19.06.2020).

⁸ Портнов А., Портнова Т. Столица застоя? Брежневский миф Днепропетровска. *Неприкосновенный запас*. 2014. № 5. С. 71–87. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyu_zapas/97_nz_5_2014/article/11137/

політичну систему Радянського Союзу, її ключових акторів через призму патрон-клієнтелізму, використовуючи досягнення теорії еліт, мережевої теорії⁹.

Національна історіографія зайнялася дослідженням неформальних груп і практик номенклатури лише після розпаду Радянського Союзу. Звернення до цієї проблематики було обумовлене декількома чинниками: зняття заборони на раніше табуйовані теми; «архівна революція» (відкриття доступу до архівних матеріалів); знайомство українських учених із напрацюваннями західної історіографії та їх методологією досліджень, без якої неможливо було б на високому рівні здійснювати вивчення неформальних практик. Сучасна українська історіографія з 1990-х років по сьогоднішня напрацювала значний масив досліджень, присвячених правлячій верхівці Радянської України¹⁰, а от вивчення регіональних управлінських мереж і груп, на жаль, ще знаходиться в зародковому стані¹¹.

⁹ Armstrong J.A. The Soviet Bureaucratic Elite. A Case Study of the Ukrainian Apparatus. New York : Frederick A., 1959. 174 p. ; Oliver J. Turnover and «Family Circles» in Soviet Administration. *Slavic Review*. 1973. № 32 (3). P. 527–545 ; Rigby T. Early Provincial Cliques and the Rise of Stalin. *Soviet Studies*. 1981. № 33 (1). P. 3–28 ; Miller J. Putting clients in Place: the role of patronage in cooption into the soviet leadership. *Political leadership in the Soviet Union*. Oxford, 1989. P. 54–69 ; Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 375 с. ; Истер Дж. М. Советское государственное строительство. Система личных связей и самоидентификация элиты в Советской России. / пер. с англ. Т. Н. Саранцевой. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. 255 с. ; Гетти А. Практика сталинизма: Большевики, бояре и неумирающая традиция. / пер. с англ. Л.Ю. Пантиной. Москва : Политическая энциклопедия, 2016. 374 с. ; Модсли Э., Уайт С. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг. / пер. с англ. А. Л. Раскина. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 431 с.

¹⁰ Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2008. 368 с. ; Кульчицький С. В. Становлення радянської політичної системи. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. XXIII: політична еліта в історії України. С. 5–38 ; Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр. : особливості та механізми формування і функціонування. Запоріжжя : КПУ, 2011. 828 с. ; Киридон П.В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.) : монографія. Полтава : АСМІ, 2012. 576 с.

¹¹ Подкур Р. Формування та функціонування обласної управлінської мережі в середині 1950-х – на початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП України). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. № 16. С. 397–415 ; Кузьменко Ю. Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у середині 80-х рр. XX ст. *Література та культура Полісся : зб. наук. пр.* 2010. Вип. 60. С. 182–194 ; Кузьменко Ю.В. Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «перебудова» в рецепції партійно-радянської номенклатури УРСР. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 113–126 ; Кузьменко Ю.В. Українська партійно-радянська номенклатура в умовах реформування політичної системи СРСР (1988–1989 рр.). *Інтелекція і влада*. 2011. Вип. 21. С. 96–114 ; Штейнле О.Ф. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті рр.). *Наукові праці історичного*

Російською історіографією з 1991 року був напрацьований значний науковий доробок із вивчення неформальних груп і практик номенклатури¹². Один із магістральних шляхів розвитку вивчення радянської номенклатури у РФ пов'язаний із вивченням партійної еліти регіонів колишнього СРСР. Починаючи з початку 1990-х років, у РФ було захищено чимало дисертаційних робіт, присвячених проблемам існування і функціонування регіональних еліт Радянської Росії¹³.

Важливим елементом дослідження є біографічні студії, присвячені керівникам дніпропетровської управлінської мережі та окремим представникам «клану Брежнєва». Серед усіх акторів цієї неформальної мережі найбільше зацікавлення у дослідників викликає постать Леоніда Брежнєва¹⁴. Це можна пояснити тим, що він був не тільки найбільш знаковою фігурою цього клану, а й тривалий час очолював Радянський Союз.

Дещо інша ситуація склалася із вивченням біографії Володимира Щербицького. Безумовним лідером у дослідженні життєвого шляху та

факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 228–232 ; Штейнле О.Ф. Запорізька «партійна група». Нестворений клан другої половини 1940–1980-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 166–171.

¹² Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции. Москва, 2006. 448 с. ; Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. 2-е изд., доп. Москва : Московский общественный научный фонд, 2000. 318 с. ; Крыштановская О.В. Анатомия российской элиты. Москва : Захаров, 2005. 384 с.

¹³ Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.) : монография. Пермь : Пермское книжное издательство, 2003. 238 с. ; Хлевнюк О.В. Взаимоотношения центра и регионов в 30-е годы: «лоббирование» и «клиентелизм» в сталинской системе. *Вестник Московского университета*. 2004. № 3. С. 79–98 ; Хлевнюк О.В. Номенклатурная революция: региональные руководители в СССР в 1936–1939 гг. *Российская история*. 2016. № 5. С. 36–52 ; Хлевнюк О.В. Региональная власть в СССР в переходный период. Устойчивость и конфликты. 1953 – конец 1950-х гг. Отечественная история. 2007. № 3. С. 31–49 ; Хлевнюк О.В. Система центр-регионы в 1930–1950-е гг. Предпосылки политизации номенклатуры. *Cahiers du Monde Russe*. 2003. Т. 44. № 2–3. С. 253–268 ; Хлевнюк О.В. Центр – региональные отношения в 1930-е годы. Лоббирование и клиентелизм в Сталинской системе управления. *Вестник Московского университета. Серия 21: Управление (государство и общество)*. 2004. № 3. С. 79–98.

¹⁴ Dornberg J. Brezhnev: The Masks Of Power / ed by J. Dornberg. New York : Basic Books, 1974. 317 p. ; Murphy P.J. Brezhnev: Soviet Politician. Jefferson. New York : McFarland, 1981. 363 p. ; Авторханов А.Г. Сила и бессилие Брежнева. Политические этюды. Франкфурт-на-Майне : Посев, 1979. 328 с. ; Schattenberg S. Leonid Breschnew. Staatsmann und Schauspieler im Schatten Stalins. Eine Biographie. Cologne : Weimar : Vienne : Böhlau, 2017, 661 p. ; Медведев Р. Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева. Кн. 1. Москва : Новости, 1991. 336 с. ; Волкогонов Д.А. Семь вождем : в 2 кн. Кн. 2. Москва : Новости, 1995. 478 с. ; Млечин Л.М. Брежнев. Москва : Молодая гвардия, 2008. 624 с.

партійно-радянської кар'єри колишнього першого секретаря ЦК КПУ є вітчизняна історіографія¹⁵.

Проаналізована історіографія дозволяє говорити про те, що питання існування та функціонування неформальних груп у середовищі партійно-радянської еліти цікавили науковців, але досліджень, які були б присвячені безпосередньо дніпропетровському клану, вкрай мало і вони висвітлюють лише окремі особливості цього неформального об'єднання.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» проаналізовано комплекс опублікованих та неопублікованих джерел.

До опублікованих джерел відносимо: 1) документальні (законодавчі, актові, діловодні, статистичні); 2) наративні; 3) періодичну пресу.

Перша група джерел представлена у роботі законодавчими актами, документами партійно-радянських органів влади в УРСР–СРСР різних рівнів (матеріали з'їздів, конференцій, пленумів, протоколи та стенограми засідань обкомів, ухвали, постанови Уряду та Верховної ради) та іншими документами.

Наративні джерела репрезентовані джерелами особового походження. До таких джерел відносимо спогади представників вищого партійно-радянського керівництва СРСР (М. Хрущов, В. Семичасний, П. Шелест, М. Горбачов та ін.)¹⁶, УРСР (О. Ляшко, В. Шевченко, Г. Крючков та ін.)¹⁷. Унікальним джерелом для нашого дослідження є так звані «щоденники» Леоніда Брежнєва і записи, зроблені його секретарями, що являють собою єдиний комплекс документів про життя і діяльність Брежнєва, які фіксували з точністю до годин, а іноді і до хвилин моменти його повсякдення¹⁸.

¹⁵ Шаповал Ю.І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. *Український історичний журнал*. 2003. № 1. С. 118–129 ; Якубець О.А. Політична біографія В.В. Щербицького у контексті історії України (1918-1990 рр.) : автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2017. 22 с. ; Щербицький В. В. Політичний портрет на фоні епохи. Київ : АДЕФ-Україна, 2018. 888 с.

¹⁶ Хрущев Н.С. Воспоминания : избранные фрагменты. Москва : Вагриус, 2007. 509 с. ; Шелест П.Е. Да не судимы будете: дневники и воспоминания члена политбюро ЦК КПСС. Москва : Центрполиграф, 2016. 589 с. ; Семичастный В.Е. Беспокойное сердце. Москва : Вагриус, 2002. 458 с. ; Горбачев М.С. Жизнь и реформы : в 2-х кн. Кн. 1. Москва : Новости, 1995. 600 с. ; Горбачев М.С. Жизнь и реформы : в 2-х кн. Кн. 2. Москва : Новости, 1995. 656 с.

¹⁷ Крючков Г.К. Трудные уроки: раздумья бывшего парт. работника. 2-е изд. Харьков : Фолио, 2009. 636 с. ; Ляшко А.П. Груз памяти: трилогия: воспоминания. Кн. 2. Путь в номенклатуру. Киев : Деловая Украина, 1997. 540 с. ; Ляшко А.П. Груз памяти: трилогия: воспоминания. Кн. 3. Ч. 1. На ступенях власти. Киев : Деловая Украина, 2001. 389 с. ; Ляшко А.П. Груз памяти: трилогия: воспоминания. Кн. 3. Ч. 2. На ступенях власти. Киев : Деловая Украина, 2001. 525 с. ; Шевченко В.С. Мої літа, моє багатство: спогади, роздуми, відповіді. Київ : Просвіта, 2005. 384 с.

¹⁸ Брежнев Л.И. Рабочие и дневниковые записи : в 3-х т. Москва: Историческая литература, 2016. Т. 1. 1264 с. ; Брежнев Л.И. Рабочие и дневниковые записи: в 3 т. Москва: Историческая литература, 2016. Т. 2. 1232 с. ; Брежнев Л.И. Рабочие и дневниковые записи: в 3 т. Москва : Историческая литература, 2016. Т. 3. 1072 с.

Значущим джерелом роботи є періодичні видання 1930-х рр. – початку 1990-х років: «Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки», газети «Правда», «Дніпровська правда», «Зоря».

Статистичні джерела представлені матеріалами, що були опубліковані у виданнях: «Комуністична партія України в цифрах», «Населення СРСР (чисельність, склад і рух населення)», «Адміністративно-територіальне ділення СРСР».

Використані у дисертаційному дослідженні джерела за формальною ознакою поділяємо на опубліковані та неопубліковані. Основний масив неопублікованих джерел зберігається у центральних та регіональних архівах України.

У роботі використано документи та матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Дніпропетровської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

До опублікованих джерел відносимо збірники документів, що були видані у серіях «Документи радянської історії»¹⁹, «Архів Кремля»²⁰, «Росія. XX століття. Документи»²¹. На сторінках цих видань знайшли своє відображення різні сторони соціально-політичного життя партійно-радянського керівництва.

Залучена джерельна база є різноплановою та репрезентативною, що дозволяє достатньо повно розкрити предмет дослідження.

У підрозділі 1.3. *«Теоретико-методологічні засади дослідження»* визначені принципи та методи роботи. Дослідження базується на принципах об'єктивності, системності та історизму.

Оскільки предметом аналізу даного дослідження є владна еліта, то виникла необхідність звернутися до елітологічної методології: концепція «правлячого класу» Гаєтано Моска; теорія «циркуляції еліт» Вільфредо Парето; «закону олігархічних тенденцій» Роберта Міхельса. Застосування цієї методології

¹⁹ Политическое руководство Украины. 1938–1989 гг. / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. ; 544 с. ; Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953 гг. / сост. О.В. Хлевнюк, Й. Горлицкий, Л.П. Кошелева, А.И. Минюк, М.Ю. Прокуменщиков Л.А. Роговая, С.В. Соменова. Москва : РОССПЭН, 2002. 656 с.

²⁰ Президиум ЦК КПСС 1954–1964 гг.: черновые протокольные записи заседаний: стенограммы. Постановления : в 3 т. / глав. ред. А.А. Фурсенко. Москва : РОССПЭН, 2004. Т. 1. 1360 с. ; Президиум ЦК КПСС 1954–1964 гг.: черновые протокольные записи заседаний: стенограммы. Постановления : в 3 т. / глав. ред. А.А. Фурсенко. Москва : РОССПЭН, 2006. Т. 2. 1120 с. ; Президиум ЦК КПСС 1954–1964 гг.: черновые протокольные записи заседаний: стенограммы. Постановления : в 3 т. / глав. ред. А.А. Фурсенко. Москва : РОССПЭН, 2008. Т. 3. 1271 с.

²¹ Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева. Москва : МФД, 1998. 848 с. ; Никита Хрущев, 1964: стенограммы пленума ЦК КПСС и другие документы / сост.: А.Н. Артизов, В.П. Наумов, М.Ю. Прокуменщиков, Ю.В. Сигачев, Н.Г. Томилина, И.Н. Шевчук. Москва : МФД ; Материк, 2007. 576 с.

обумовлено припущенням, що ключовим чинником соціально-політичної стратифікації радянського суспільства були не економічні, а політичні критерії. Також, в основу дослідження була покладена мережева теорія, що дозволяє: дослідити структурну взаємодію ключових акторів; виявити основні методи та засоби комунікації між акторами мережі; з'ясувати і пояснити поведінку акторів мережі; відслідкувати горизонтальні та вертикальні зв'язки в неформальній управлінській мережі.

Розроблено методику ідентифікації акторів із регіональними управлінськими мережами, систему маркерів-критеріїв, за якими відбувалася ідентифікація представників дніпропетровської управлінської мережі в системі партійно-радянської влади УРСР та СРСР.

У другому розділі **«Керівники Дніпропетровщини у 1920-і – на початку 1950-х років»**, що складається з трьох підрозділів, реконструйовано особливості формування та еволюції регіональної еліти в умовах суспільних трансформацій 1920-х – початку 1950-х років.

У підрозділі 2.1. *«Регіональна верхівка 1920-х – 1930-х років»* показано особливості формування керівної верхівки Дніпропетровщини у 1920-х – 1930-х рр. Зафіксована перша спроба консолідації місцевої регіональної еліти довкола першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Менделя Хатаєвича. Виділені особливості кадрової політики в обласному партійно-радянському апараті. Головною особливістю кадрової політики в цей період було домінування на ключових партійно-радянських посадах «варягів». З'ясовано, що недовготривала консолідація місцевої керівної верхівки була перервана «чистками» області в період «Великого терору» 1937–1938 рр. Внаслідок цих чисток були запущені кар'єрні ліфти, які підняли на керівні посади представників нової генерації, до якої, зокрема, належав Л. Брежнєв.

У підрозділі 2.2. *«Дніпропетровська номенклатура під час Другої світової війни»* реконструйовано колективний портрет партійно-радянської верхівки місцевого апарату, яка прийшла на зміну попередній еліті.

Зафіксовано, що поступове відновлення керівної верхівки області було перерване початком німецько-радянської війни і окупацією Дніпропетровщини. Встановлено, що одним із центрів найбільшої концентрації «дніпропетровців» під час війни була Військова рада Південного фронту. До цієї ради потрапили: Леонід Брежнєв, Андрій Кириленко, Костянтин Грушевий, Семен Задіонченко, Михайло Кучмій, Микола Щолоков та ін.

Показано, що остаточне відновлення повноцінного функціонування всієї партійно-радянської вертикалі збігається у часі із завершенням Другої світової війни. З'ясовано, що одним із чинників, що сповільнював процеси відновлення кадрового потенціалу в місцевих партійно-радянських органах, став процес направлення до Західної України керівників середньої ланки. Зафіксовано тенденції на зменшення чисельності «варягів» у керівництві регіоном. Встановлено, що переважна більшість партійно-радянського апарату мала доволі міцні зв'язки з регіоном: народження, освіта, перший досвід роботи та, щонайголовніше, початок політичної кар'єри саме в Дніпропетровську.

У підрозділі 2.3. *«Вихідці з регіону за доби пізнього сталінізму»* реконструйовано керівний склад Дніпропетровського обкому КП(б)У та показані перші кар'єрні успіхи «дніпропетровців».

Показано специфіку формування неформальних зв'язків між ключовими фігурами дніпропетровської партійно-радянської еліти – Брежнєва, Грушевого, Щолокова та ін. – з підлеглими, які формували їх клієнтелу. З'ясовані особливості призначення «дніпропетровця» Брежнєва на посади: першого секретаря Запорізького, Дніпропетровського обкомів КП(б)У та вихід його з регіонального на загальносоюзний рівень влади. Саме в Запорізькому партапараті Брежнєв зав'яже тісні партнерські стосунки з Андрієм Кириленком, який не був «дніпропетровцем» за народженням, але став частиною клану Брежнєва. Встановлено особливості поступового вивіщення на регіональному рівні В. Щербицького.

У розділі 3. *«Дніпропетровське земляцтво у 1953 – на початку 1970-х років»*, що складається з двох підрозділів, висвітлюються особливості виходу «дніпропетровців» на республіканський і загальносоюзний рівень влади та встановлюється специфіка боротьби з конкурентами за монопольне домінування на цих рівнях.

У підрозділі 3.1. *«Еволюція дніпропетровського клану у хрущовську добу (1953–1964 рр.)»* показано систему неформальних відносин у середині дніпропетровської мережі.

У цей період відбувається паралельне збільшення соціально-економічного потенціалу Дніпропетровської області та соціального статусу «дніпропетровців» у владних елітах УРСР та СРСР. Ці два процеси пов'язані один з одним, створюючи поживне підґрунтя для подальшого зростання.

Головним спадком «хрущовського» періоду у формуванні дніпропетровського клану стало виникнення «московської» групи представників земляцтва. Вона контролювала впливові політичні позиції з відповідними повноваженнями та впливом. До її складу можна зарахувати Леоніда Брежнєва (голова президії Верховної ради СРСР), Андрія Кириленка (член політбюро ЦК КПРС), Миколу Миронова (зав. Адміністративним відділом ЦК КПРС), Миколу Щолокова (голова Ради народного господарства Молдавської РСР), Миколу Тихонова (заступник голови Держплану СРСР) та Володимира Щербицького (голова Ради міністрів УРСР).

У цей же час відбувається майже повне витіснення «варягів» з керівних посад у партійно-радянському апараті Дніпропетровщини, що створює міцну базу для патронів, які вже зайняли високі посади на владному «Олімпі» в Кремлі. Але «дніпропетровцям» не вдається потіснити на республіканському рівні «харків'ян», інтереси яких захищають Петро Шелест (перший секретар ЦК КПУ) та Микола Підгорний (секретар ЦК КПРС).

У підрозділі 3.2. *«Представники дніпропетровської групи в боротьбі за владу (1964–1972 рр.)»* висвітлюються особливості захоплення найвищих партійно-радянських посад представниками дніпропетровської управлінської мережі.

Сформована за попередні роки міцна регіональна база клієнтів надала можливість Л. Брежнєву виступити головним двигуном номенклатурного перевороту 1964 року проти Микити Хрущова. Успіх цього перевороту дозволив Брежнєву зайняти посаду першого секретаря ЦК КПРС і запустити кар'єрні ліфти для його клієнтів.

До початку 1970-х рр. «дніпропетровцям» вдалося повністю витіснити з керівних посад партійно-радянського апарату та з посад керівників «силового блоку» Дніпропетровщини «варягів». У результаті їх витіснення з регіону у «дніпропетровців» виникає необхідність переходу на республіканський рівень, який в цей час все ще контролювали «харків'яни» та «донецчани».

У розділі 4 «Дніпропетровський клан у владних трансформаціях 1970-х – початку 1990-х рр.», що складається з двох підрозділів, показано занепад московської гілки «клану Брежнєва» і зміцнення «дніпропетровського клану» в УРСР.

У підрозділі 4.1. «Політичне домінування дніпропетровського клану (1970-ті – початок 1980-х рр.)» показані особливості захоплення брежнєвською клієнтелою ключових партійно-радянських посад на республіканському та загальносоюзному рівнях влади в СРСР.

З 1964 року відбувається поступовий процес витіснення Брежнєвим реальних та потенційних конкурентів з владного «Олімпу» в Кремлі, який завершиться значними пониженнями у посадах групи «шелепенців» та відправленням на пенсію з посади голови Верховної Ради СРСР «харків'янина» Миколи Підгорного.

Схожі процеси відбувалися і на республіканському рівні. За наполяганням Брежнєва з посади першого секретаря ЦК КПУ знімають і переводять до Москви ще одного «харків'янина» – Петра Шелеста, а на його місце призначають «дніпропетровця» Володимира Щербицького. Така зміна керівника республіки підірвала вплив харківської управлінської мережі, «харків'яни» залишилися без своїх впливових опікунів, що дозволило Щербицькому поступово «перетягнути» у Київ вихідців із дніпропетровської управлінської мережі. За ініціативи Щербицького розпочинається «ворошиловградська справа», результатом якої стало зняття першого секретаря Ворошиловградського обкому КПУ, а потім і зняття патрона «донецчан» Володимира Дегтярьова з посади першого секретаря Донецького обкому, а призначення «донецчанина» Олександра Ляшка головою Уряду УРСР звільнило місце голови президії Верховної ради УРСР для «дніпропетровця» Івана Грушецького.

Цей період став найбільш успішним для «дніпропетровського клану», адже вони змогли: провести на посаду першого секретаря ЦК КПУ свого представника; збільшити свою присутність у політбюро ЦК КПУ, але не домінувати там; зайняти посаду голови президії Верховної Ради України, яка ними контролюватиметься аж до розпаду Радянського Союзу; витіснити «варягів» із ключових керівних посад у партійно-радянському апараті Дніпропетровщини.

У підрозділі 4.2. «*“Дніпропетровці” у боротьбі за збереження своєї політичної монополії (середина 1980-х – початок 1990-х рр.)*» показано поступове зниження присутності представників клану після смерті Брежнєва на загальносоюзному рівні та продовження їх домінування на республіканському рівні влади.

Після смерті Л. Брежнєва у 1982 році і приходу до влади Юрія Андропова відбувається витіснення «дніпропетровців» з Москви. Найяскравішим проявом наступу на їх владу стало заведення справи проти міністра внутрішніх справ СРСР Миколи Щолокова. Цей процес співпав із фізичною неможливістю більше знаходитись при владі представникам «клану Брежнєва». Одним із останніх «дніпропетровців», які залишалися ще якийсь час на своїх посадах, був Микола Тихонов – голова УРСР.

На республіканському ж рівні «дніпропетровці» займали домінуюче становище у партійно-радянських елітах республіки, поки Щербицький залишався першим секретарем ЦК КПУ. За результатами червневого пленуму ЦК КПУ 1990 року серед нового складу політбюро, за нашими оцінками, не було «дніпропетровців». Можна говорити про те, що представники дніпропетровської управлінської мережі, як і «харків'яни» в свій час, втративши патронів, втратили тимчасово і владу.

Остаточне повернення до влади «дніпропетровців» після короткотривалої розгубленості початку 1990-х рр. відбувається з призначенням Леоніда Кучми прем'єр-міністром, а потім і обранням його Президентом України.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У дисертації вперше проведено системне дослідження неформальної управлінської мережі – дніпропетровського клану, показано особливості її формування і функціонування у владних елітах УРСР та СРСР.

1. Дослідження заявленої в дисертації проблеми обумовлене необхідністю комплексного вивчення неформальних управлінських груп, які довготривалий час формували соціально-економічну та політичну базу УРСР та СРСР, а з набуттям незалежності Україною були тісно інтегровані у її політичну та економічну структуру. Як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії, сформувався певний консенсус щодо феномена дніпропетровського клану. Постулюється наявність цього неформального об'єднання, інколи виділяють його ключових акторів, але в той же час відсутнє комплексне його дослідження.

2. Аналіз біографій радянських керівників – вихідців з Дніпропетровщини, підтверджує гіпотезу про існування дніпропетровського клану в політичних елітах України та СРСР. На користь цього твердження можна навести такі докази:

1) прямі свідчення радянських керівників (Володимир Семичасний, Георгій Крючков, Петро Шелест («дніпропетровська група»), Пилип Бобков («група керівників із Дніпропетровська»), Борис Панкін («дніпропетровська мафія»), Євген Чазов);

2) висока концентрація дніпропетровців на найвищих партійно-радянських посадах (політбюро ЦК КПУ, політбюро ЦК КПРС, Рада міністрів УРСР та

Рада міністрів СРСР, президія ВРУ) та в «силових» структурах (КДБ та МВС СРСР);

3) успадкування посад всередині групи (генеральні секретарі ЦК КПРС – Брежнєв, Черненко; голови президії ВР УРСР – Іван Грушецький, Олексій Ватченко, Валентина Шевченко; перші секретарі Дніпропетровського обкому – Леонід Брежнєв, Андрій Кириленко, Володимир Щербицький, Олексій Ватченко, Микита Толубєєв, Євген Качаловський, Віктор Бойко, Микола Задоя);

4) ієрархічна структура неформальної мережі дніпропетровських керівників;

5) координація зусиль під час конкуренції за владні повноваження та ресурси з іншими групами (кампанія Щербицького проти «донецчан», боротьба Брежнєва проти «комсомольців» Шелєпіна та Семичасного).

3. З'ясовано, що передумови виникнення власного номенклатурного клану почали формуватися на Дніпропетровщині у 1920-х – 1930-х рр. Об'єктивними чинниками, які створили поживне підґрунтя для перетворення дніпропетровської партійно-радянської еліти в потужну управлінську групу (клан) всесоюзного значення, були: раннє виділення регіону в окрему адміністративну одиницю (Дніпропетровська область) з потужною соціально-економічною базою; Дніпропетровська область входила в п'ятірку областей із найбільшою чисельністю населення, а, відповідно, мала й одну з найбільших партійних організацій в УРСР; Дніпропетровська область з початку свого утворення поступово перетворилася в потужний навчально-науковий центр, в якому здійснювалася підготовка фахівців для підприємств, організацій, партійно-радянських органів республіки та всього Радянського Союзу.

4. Охарактеризовані етапи становлення дніпропетровського клану. Перший етап розпочинається після «Великого терору» 1937–1938 рр., коли відбулося майже повне оновлення партійно-радянської еліти Дніпропетровщини. На зміну «революціонерам» прийшло нове покоління, до представників якого можна віднести Леоніда Брежнєва, Андрія Кириленка, Костянтина Грушевого, Миколу Щолокова та ін.

Другий етап розпочинається з поступового відновлення регіональної номенклатури у 1943 році, а завершується на початку 1950-х років, коли перші вихідці з дніпропетровської номенклатури призначаються на керівні посади поза межами регіону. В цей же період відбувається формування дніпропетровської управлінської мережі, яка замикалася на «місцевих» керівників. До цієї неформальної групи, що була пов'язана горизонтальними зв'язками, увійшли: Костянтин Грушевий, Микола Щолоков, Гнат Новіков, Микола Тихонов, Микола Миронов, Георгій Павлов, Георгій Циньов, Леонід Лукич тощо.

Третій етап (1953–1964 рр.) – вихідці з дніпропетровської мережі поступово перетворюються на клан, що дозволяє їм «захопити» частину впливових керівних посад у Кремлі та майже повністю витіснити «варягів» на регіональному рівні (Дніпропетровський обком КПУ). Другою людиною в СРСР став Леонід Брежнєв (секретар ЦК КПРС), контроль за переміщенням

кадрів установив «дніпропетровець» Микола Миронов (зав. Адміністративним відділом ЦК КПРС), Андрій Кириленко обійняв посаду голови Бюро ЦК КПРС з керівництва промисловістю РРФСР, Володимир Щербицький очолював Раду міністрів УРСР (1961–1963 рр.), а Микола Тихонов побував заступником голови Ради міністрів СРСР (1962 р.) та заступником голови Держплану СРСР (1963–1965 рр.). Таким чином, «дніпропетровці», зайнявши ключові посади в СРСР, отримали можливість впливати на розподіл сил у політбюро ЦК КПРС і стали одними з головних претендентів на політичне домінування серед номенклатури.

Четвертий етап (1964 – початок 1970-х рр.) характеризується закріпленням «дніпропетровців» на московському рівні влади та домінування на регіональному рівні.

П'ятий етап (1970-ті – 1982 рр.) – Брежнєву та його найближчим соратникам із дніпропетровського клану вдалося сконцентрувати у своїх руках повний контроль над партією, урядом і Верховною Радою СРСР, а також тримати під контролем МВС та КДБ СРСР. Одним із яскравих індикаторів цього процесу було політбюро ЦК КПРС. За результатами XXVI з'їзду КПРС, який відбувся 3 березня 1981 року, у політбюро ЦК КПРС потрапила найбільша кількість представників «дніпропетровців» за всю історію існування цього органу влади – Брежнєв, Кириленко, Тихонов та Щербицький. Також до політбюро увійшли патрони інших управлінських мереж Брежнєва: від «молдавської групи» – Черненко, від «казахстанської групи» – Кунаєв. Загалом, «клан Брежнєва» у цьому складі політбюро нараховував 6 осіб із 14.

На рівні УРСР відбувалися процеси подібні загальносоюзним. Після призначення першим секретарем ЦК КПУ Щербицького поступово стали наростати кадрові «перетруски» і переміщення з посади на посади, які зачепили майже всю владну вертикаль України. «Харків'яни» після відставки Шелеста і Підгорного були деморалізовані, а представники «донецької» номенклатури довго не могли отямитися від «ворошиловградської справи» та звільнення «донецького хазяїна» Дегтярьова.

Шостий етап (1982–1991 рр.) – відбувається зменшення кількості «дніпропетровців» на московському владному «Олімпі», але продовжується домінування в межах УРСР, до виходу Щербицького на пенсію.

5. З'ясовано, що дніпропетровський клан до початку 1970-х років знаходився у процесі протистояння з іншими потужними регіональними мережами УРСР – донецькою та харківською. Після зміщення «харків'янина» Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ і призначення на його місце «дніпропетровця» Щербицького розпочинається домінування «дніпропетровців», що витіснили «донецчан», підтримували умовний нейтралітет із «харків'янами», які втратили своїх патронів і не могли скласти відчутної конкуренції.

6. Дніпропетровський клан був потужним чинником неформального життя в УРСР та СРСР, пов'язаний з особистими зв'язками Л. Брежнєва та боротьбою за вплив між регіональними номенклатурними групами – дніпропетровською,

харківською, донецькою. Перемога дніпропетровського клану у цій боротьбі визначала вектор розвитку УРСР та СРСР 1960-х – кінця 1980-х років.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

1. Буренков В.М. Михайло Всеволожський: реконструкція політичної біографії представника регіональної партійної еліти УРСР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 193–197.
2. Буренков В.М. «Дніпропетровський партійний клан» в українській та російській історіографії. *Література та культура Полісся*. 2016. Вип. 83. С. 140–147.
3. Буренков В.М. Формування соціально-політичних зв'язків Л. Брежнєва в Україні (1930–1950-ті рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 169–173. (***Index Copernicus***)
4. Буренков В.М. Формування комуністичної еліти Дніпропетровщини у 1920-х – на початку 1930-х років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 281–287. (***Index Copernicus***)
5. Буренков В. Дніпропетровська номенклатура у роки Другої світової війни. *Емінак*. 2018. № 2(2). С. 57–64. (***Index Copernicus***)
6. Burenkov V. Origins of Dnipropetrovsk Clan (1930-1950). *Poland and Ukraine: Problems and prospects*: In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. 2019. P. 286–312.
7. Burenkov V. & Kahanov Yu. The formation of non-formal groups of nomenclature in the USSR during the 1930-ies (on the example of the Soviet party leadership in Dnipropetrovsk region). *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2020. 14. P. 108–116. DOI: 10.24919/2519-058x.14.197183 (***Web of Science***) (Особистий внесок здобувача: збір матеріалів, концепція статті).

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію

8. Буренков В.М. Представники запорізького регіону в політичних елітах УРСР і СРСР (1945–1991 рр.): методологічні проблеми. *Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2015»* : у 5 т. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Т. 1. С. 232–233.
9. Буренков В.М. Методика ідентифікації представників регіональних політичних еліт України та СРСР. Дніпропетровський партійний клан. «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м.

Одеса, Україна, 11-12 березня 2016 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 10–14.

10. Буренков В.М. Щербицький В.В. та його історична роль у катастрофі на ЧАЕС. За матеріалами спогадів сучасників. *Проблеми техногенної безпеки в Україні та світ (до 30-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС): Збірник наукових праць*. Запоріжжя: Інтер-М. 2016. С. 50–55.

11. Burenkov Victor. Origins of Dnipropetrovsk clan (1930–1950). *Książka Abstraktów III Międzynarodowej VIII Ogólnopolskiej Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej NATURA – CZŁOWIEK – KULTURA*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. 2017. S. 203–204.

АНОТАЦІЯ

Буренков В. М. Дніпропетровський клан серед політичних еліт УРСР та СРСР (кінець 1920-х – початок 1990-х рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2020.

Проведене системне дослідження неформальної управлінської групи – дніпропетровського клану. Показано особливості її формування і функціонування у владних елітах Радянського Союзу. Розроблено критерії-маркери, за якими визначалась належність акторів до дніпропетровської управлінської мережі. Виділено етапи зародження, критерії добору та джерела формування дніпропетровського клану в 1920-х – наприкінці 1980-х років. Проаналізовано кількісний та якісний склад керівної верхівки Дніпропетровщини у 1920-х – наприкінці 1980-х років. Визначено кількісний склад «дніпропетровців» серед керівної верхівки на республіканському та загальносоюзному рівнях влади у 1920-х – 1991 рр. З'ясовано статус дніпропетровської управлінської мережі відносно інших управлінських мереж УРСР. Охарактеризовано обсяг повноважень і розподіл функцій, які мали ключові представники дніпропетровського клану всередині номенклатурних еліт УРСР та СРСР.

Ключові слова: дніпропетровський клан, управлінська мережа, партійно-радянська еліта, ЦК КП(б)У–ЦК КПУ, ЦК КПРС, неформальні групи, Л. Брежнєв, В. Щербицький.

АННОТАЦИЯ

Буренков В. Н. Днепровский клан среди политических элит УССР и СССР (конец 1920-х – начало 1990-х гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 «История Украины». – Запорожский национальный университет, Запорожье, 2020.

Проведено системное исследование неформальной управленческой сети – днепровского клана. Показаны особенности ее формирования и функционирования во властных элитах Советского Союза. Разработаны

критерии-маркеры по которым определялась принадлежность акторов к днепропетровской управленческой сети. Выделены этапы зарождения, эволюции и источники формирования днепропетровского клана в 1920-х – конце 1980-х годов. Проанализирован количественный и качественный состав руководящей верхушки Днепропетровщины в 1920-х – конце 1980-х годов. Определен количественный состав «днепропетровцев» среди руководящей верхушки на республиканском и общесоюзном уровнях власти в 1920-х – 1991. Выяснен статус днепропетровской управленческой сети относительно других управленческих сетей УССР. Охарактеризованы объем полномочий и распределение функций, которыми владели ключевые представители днепропетровского клана внутри номенклатурных элит УССР и СССР.

Ключевые слова: днепропетровский клан, управленческая сеть, партийно-советская элита, ЦК КП(б)У–ЦК КПУ, ЦК КПСС, неформальные группы, Л. Брежнев, В. Щербицкий.

SUMMARY

Burenkov V. M. Dnipropetrovsk Clan among political elites of the Ukrainian SSR and the USSR (late 1920s – early 1990s). – Manuscript copyright.

Thesis for the degree of Candidate of historical science on the specialisation 07.00.01 «History of Ukraine». – Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2020.

In 1991 Ukraine inherited a network of regional ruling groups (the «clans») including the informal practice specific to them from to Soviet political system. The integration of the representatives of these «shadow» networks into the political system of independent Ukraine and their fusion with the big capital made conditions for the formation of oligarchic clans. They became the reason for retarding the reforms focused on overcoming economic backwardness, political corruption, and decline of democratic institutions. Studying one of the most influential ruling networks in the UkrSSR / USSR, a Dnipropetrovsk clan, will provide further insights into genesis and functioning mechanisms of equivalent informal groups in modern-day Ukraine.

Currently, there are no comprehensive researches of the largest establishments of the UkrSSR, which are the clans of Donetsk, Kharkiv, and Dnipropetrovsk. That is why we cannot talk about the sufficient level of reconstruction of Soviet political reality within the contemporary history of Ukraine. The available research papers reflect particular periods and aspects of operation of this clan and its key actors.

The background of the sources is quite vast and thus enables to cover the declared aims of this paper. The study of this topic is based on holistic analysis and involvement of different types of sources. The most important elements of this paper are memoirs of representatives of Soviet party elite in the UkrSSR / USSR (in particular the diary and work notes of the head of Dnipropetrovsk clan Leonid Brezhnev), reference sources from the archives of Ukraine and the Russian Federation, and periodicals. A large part of the sources used in this research is introduced into scientific discourse for the first time.

The work is grounded on general scientific principles of historism, objectivity, interdisciplinarity, it uses exploratory studies of elitism and network theory.

The paper has as its chronological frame the period from the late 1920s until the early 1990s. The beginning time boundary is associated with the appearance and gradual consolidation of Bolshevistic establishment in the Dnipropetrovshchyna region, and the ending time boundary is connected with the transition of Dnipropetrovsk clan representatives to the political system of independent Ukraine.

The territorial boundaries of the research are stipulated by the specific operation of the Dnipropetrovsk clan. Given that the ruling network of Dnipropetrovsk was functioning at three levels: in the region, in Republic, and in the Union, we cannot limit the research to one administrative territory only. In the research, the emphasis is made on Moscow (all-union level of power), Kyiv (all-republic level of power), and Dnipropetrovsk (basic level of this ruling network) with the consideration of changes in administrative and territorial structure.

The first-ever comprehensive research of the ruling network of Dnipropetrovsk in the 1920s and the early 1990s was conducted; the existence of the Dnipropetrovsk clan as a core of Brezhnev's clan was proved. Based on the method developed by the author the players classified by us as members of a so-called Dnipropetrovsk clan were identified and highlighted; it was found that this clan originates in the period of restoration of local Soviet party establishment after the Great Terror in 1937–1938; it was shown that the evolution of this regional group into a separate key player was taking place in the post-war period and it involves the last names of the most famous Soviet managers of the UkrSSR and the USSR which are Leonid Brezhnev and Volodymyr Shcherbytskyi; it was discovered that Shcherbytskyi was the patron of Dnipropetrovsk ruling network at the level of Republic (UkrSSR), and Brezhnev represented the Dnipropetrovsk clan at the all-union level.

The specific features of formation and operation of the Dnipropetrovsk clan are described at three levels of power (at the level of the region, Republic, and the Union), the stages of formation of this informal organization are also defined.

Based on marking criteria actors' membership in the clan was determined and biographical details of the key players of the Dnipropetrovsk clan at the regional level (Kostiantyn Hrushevyi, Mykyta Tolubeiev, Yevhen Kachalovskyi, Viktor Boiko, Mykola Zadoia, and others), at all-republic level (the First Secretary of CC CPU Volodymyr Shcherbytskyi, the Chairman of the Presidium of SCU Ivan Hrushchetskyi, Oleksii Vatchenko, Valentyna Shevchenko and ministers) and at all-union level (the General Secretary of CC CPSU Leonid Brezhnev, the Chairman of the Council of Ministers of the USSR Mykola Tykhonov, the Secretary of CC CPSU Andrii Kyrylenko, the Interior Minister of the USSR Mykola Shcholokov, the Director of Administration of CC CPSU Mykola Myronov, the Chief Administrator of CC CPSU Heorhii Pavlov, etc.) were reconstructed.

The interdependence between the increase of social and economic weight of the Dnipropetrovshchyna region and the authority of the representatives of the Dnipropetrovsk clan among Soviet party elites of the UkrSSR / USSR was revealed. Making an example of the rivalries between regional ruling networks the dependency of local elites on their patrons was shown, in particular, the role of Shelest and

Pidhornyi's ouster in a gradual decrease of «Kharkiv people's» monopoly at the all-union level and the «campaign» against first secretaries of Voroshylovhrad (Volodymyr Shevchenko) and Donetsk regional committees of CPU which was initiated by Shcherbytskyi and influenced the systematic displacement of representatives of powerful Donetsk Soviet party establishment led by Volodymyr Dehtiarov by «Dnipropetrovsk people».

Key words: Dnipropetrovsk clan, ruling network, Soviet party establishment, CC CP(b)U – CC CPU, CC CPSU, informal groups, L. Brezhnev, V. Shcherbytskyi.

Підписано до друку 22.12.2020.
Формат 60х90/16. Друк цифровий. Папір офсетний.
Ум.-друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим.
Віддруковано у ПП «Брацило»
69002, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 92. Тел. (061) 786-66-77